

Κ.Δ. Σπινέλλη (επιμέλεια)

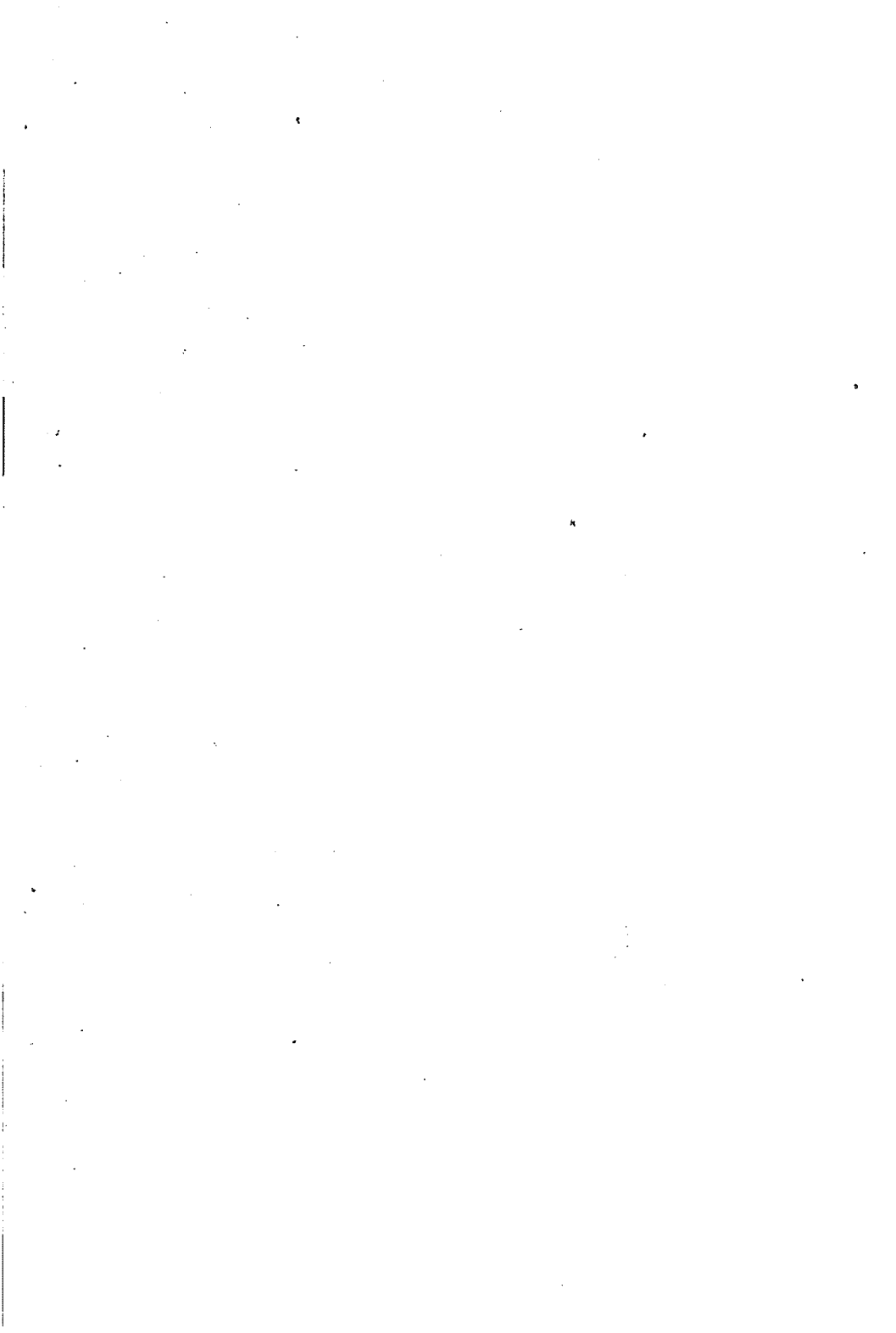
Κωνσταντίνος Γ. Γαρδίκας
ο θεμελιωτής της Εγκληματολογίας
στην Ελλάδα

Εκδήλωση του Πανεπιστημίου Αθηνών
στη μνήμη του

Γράφουν: Σ.Ν. Τρωϊάνος
Ν. Κλαμαρής
Δ.Δ. Σπινέλλης
Η. Γιαννικόπουλος
Μ.Ν. Μπακατσούλας
Ν.Ε. Κουράκης
Κ.Δ. Σπινέλλη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2000

VI

Η συμβολή του Κωνσταντίνου Κ. Γαρδίκια στην Εγκληματολογική Επιστήμη *

Νέστορα Ε. Κουράκη
Καθηγήτῃ Εγκληματολογίας και Σωφρονιστικής
Αναπληρωτῃ Διευθυντῃ Εργαστηρίου Ποινικῶν
και Εγκληματολογικῶν Ερευνῶν

1. Όταν ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας υπέβαλε το 1939 προς τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνῶν την υποψηφιότητά του για να γίνει τακτικός καθηγητής, έκλεισε το σχετικό υπόμνημά του με μια διαβεβαίωση και μια υπόσχεση. Συγκεκριμένα έγραψε: «Κατά τα εννέα έτη της εκτάκτου καθηγεσίας μου σκοπόν του βίου αποκλειστικόν έσχον την καλλιεργίαν της επιστήμης, την ακαδημαϊκὴν διδασκαλίαν και την εν τη πράξει εφαρμογὴν των διδαγμάτων αυτής. Το έργον δε τούτο ήσκησα μετά αληθούς και μεγάλης αγάπης... μετά του αυτού δε έρωτος και αφοσίωσης θα διανύσω και το υπόλοιπον του βίου». Πράγματι, δε, όταν μετά 45 χρόνια ο σπουδαίος αυτός διδάσκαλος έφυγε για το μεγάλο ταξίδι της αιωνιότητας, άφησε πίσω του ένα έργο που σημαδεύεται, ακριβώς, από αληθινό έρωτα και αφοσίωση στην επιστήμη.

---

* Στην παρούσα εργασία δεν παρατίθεται αναλυτικὴ εργογραφία του Κωνσταντίνου Γαρδίκια, διότι αυτό έγινε ήδη στον τιμητικό τόμο που εκδόθηκε το 1986 με τίτλο «Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκια» από τον Τομέα Ποινικῶν Επιστημῶν του Πανεπιστημίου Αθηνῶν.

2. Η ποσότητα του έργου αυτού είναι, βέβαια, το πρώτο που εντυπωσιάζει. Μόνο οι τρεις τόμοι του βασικού του επιστημονικού συγγράμματος, της γνωστής σε όλους μας «Εγκληματολογίας», υπερβαίνουν αθροιστικά τις 2.450 σελίδες.

Σε αυτές θα πρέπει να προστεθούν άλλες 1.730 περίπου σελίδες 12 ακόμη βιβλίων και 32 βασικών εργασιών του, που συνθέτουν το υπόλοιπο πρωτότυπο συγγραφικό του έργο.

Αλλ' η ογκώδης αυτή ποσότητα των σελίδων γίνεται ακόμη περισσότερο εντυπωσιακή αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας δεν συνήθιζε στα βιβλία του να φλυαρεί. Αντιθέτως είχε πάντοτε λόγο *δαρικό και συγκροτημένο*. Υπήρχε δηλαδή στις αναπτύξεις του κατά κανόνα μία συγκεκριμένη αρχιτεκτονική διάρθρωση που περιελάμβανε με λογική αλληλουχία στοιχεία όπως: η ακριβής έννοια του υπό εξέταση φαινομένου, επισκόπηση της περιπτωσιολογίας του σε συσχετισμό με την υπάρχουσα νομική του ρύθμιση και τις ρυθμίσεις άλλων χωρών, αναζήτηση της βαθύτερης αιτιολογίας του και, τέλος, παράθεση συγκεκριμένων ρεαλιστικών προτάσεων για την καλύτερη αντιμετώπισή του.

Όμως το ποιοτικό επίπεδο του έργου του δεν εκδηλώνεται μόνο στην αρχιτεκτονημένη, πλήρη και λιτή του δομή. Υπάρχει ακόμη διάσπαρτη σε κάθε σημείο του έργου αυτού μία πνοή *ευρύτητας αντιλήψεων και γνώσεων που αγγίζει, πιστεύω, τα όρια του κλασσικού*. Έντονη και επίμονη είναι, έτσι, στο έργο του Κωνσταντίνου Γαρδίκας η προσπάθειά του να διεξέλθει βιβλιογραφικά και να αγκαλιάσει όλες τις διστάμενες γνώμες ή θεωρίες που έχουν εκφρασθεί για ένα θέμα, να τις ζυγίσει μία προς μία, χωρίς παρωπίδες και προκαταλήψεις, με μόνο κριτήριο το ηθικό τους βάρος και την ωφελιμότητά τους για το κοινό καλό, και να τις εντάξει μέσα στο γενικότερο πλαίσιο μιας εκλεκτικής θεωρίας, θεμελιωμένης επάνω στα κλασσικά ιδεώδη του αρχαίου ελληνισμού.

3. Με αυτά ακριβώς τα αρχαία κλασσικά ιδεώδη ξεκίνησε άλλωστε ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας την επιστημονική του σταδιοδρομία όταν το 1918, σε ηλικία μόλις 22 ετών, ολοκλήρωσε και δημοσίευσε στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης τη διδακτορική του διατριβή (στα γαλλικά), υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Alfred Gautier, με θέμα: «Η ανθρωποκτονία στους αρχαίους Έλληνες και μάλιστα στους Αττικούς». Μέσα από τη σχετικά μικρή αυτή σε έκταση διατριβή (συνολικά 51 σελίδες), ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας αναδεικνύεται *άριστος γνώστης των αρχαίων πηγών και ιδίως του αττικού ποινικού δικαίου*, το οποίο προσεγγίζει όχι μόνο από ουσιαστική και δικονομική άποψη, αλλ' επίσης από την ευρύτερη φιλοσοφική σκοπιά της ιδέας που είχαν οι αρχαίοι Έλληνες για το δίκαιο και την ποινή. Με την ίδια αρχαιογνωστική δεξιότητα, που ασφαλώς χρωστούσε και στον επιφανή φιλόλογο πατέρα του Γεώργιο, ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας αναλύει εν συνεχεία στα γαλλικά αφενός την επίδραση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στην ποινική φιλοσοφία (εναρκτήριοις λόγος για υφηγεσία στη Γενεύη, Θεσσαλονίκη, 1919) και αφετέρου τις ποινικοφιλοσοφικές ιδέες που μπορεί να ανιχνεύσει κανείς στο έργο των Ελλήνων τραγικών (Βρυξέλλες, 1923). Ακόμη δημοσιεύει κατά καιρούς τρεις εργασίες του στα ελληνικά, όπου διευρύνει το θέμα της διδακτορικής του διατριβής και παρουσιάζει, σε μία έκταση 215 σελίδων, ένα πλήρες σύστημα του φονικού δικαίου των αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών (1919, 1959, 1972).

4. Αλλ' η αγάπη του προς τους αρχαίους Έλληνες κλασσικούς συγγραφείς, που την συναντά κανείς σε κάθε σχεδόν γραμμή του έργου του Κωνσταντίνου Γαρδίκας, δεν υπήρξε ασφαλώς το μόνο πεδίο ενδιαφέροντος του ανήσυχου αυτού ανθρώπου. Ήδη το 1923, με την ευκαιρία της αποστολής του, ως αντιπροσώπου της Ελληνικής Κυβέρνησης, στο 2ο διεθνές αστυνομικό συνέδριο της Βιέννης, εκπονεί μία πρωτοποριακή για την εποχή του μονογραφία 85 σελίδων με τίτλο «Συμβολή εις το Διεθνές Ποινικόν Δίκαιον» και πα-

ράλληλα δημοσιεύει το επόμενο έτος (1924) στο Archiv für Kriminologie το κείμενο της ομιλίας του σ' αυτό το Συνέδριο. Εκεί τονίζει προπάντων την *αναγκαιότητα μιας στενής συνεννόησης των κρατών και της παροχής ευρύτατης συνδρομής μεταξύ τους προς καταπολέμηση των νέων μορφών εγκληματικότητας* που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα. Καρπός του Συνεδρίου ήταν και η ίδρυση μιας «Διεθνούς Επιτροπής Αστυνομίας κατά του Εγκλήματος», της οποίας ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας υπήρξε ιδρυτικό μέλος. Μετεξέλιξη αυτής της επιτροπής απετέλεσε το 1958 η INTERPOL. Σχετικά με τη διεθνή συνεργασία των Αστυνομιών ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας δημοσίευσε δύο ακόμη μελέτες του, μία το 1962 στα Ποινικά Χρονικά και μία το 1964 στο Εράνιο προς Γεώργιον Μαριδάκη, ενώ εκτενείς αναπτύξεις αφιέρωσε και για την εγκληματολογική υπηρεσία της Ελλάδος (Ποινικά Χρονικά 1960), την οποία άλλωστε οργάνωσε ο ίδιος το 1925 και διηύθυνε υπό διάφορες ονομασίες πάνω από 40 έτη, δηλαδή έως το 1968.

5. Η αντιμετώπιση της εγκληματικότητας απασχόλησε τον Κωνσταντίνο Γαρδίκια και σε νομοθετικό επίπεδο, ήδη, δε, το 1923 διορίσθηκε μέλος του ανώτατου σωφρονιστικού συμβουλίου και της προπαρασκευαστικής επιτροπής του Ποινικού Κώδικα. Ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο ο Γαρδίκας αντιλαμβανόταν την αντεγκληματική πολιτική εμπειρείχε ένα σαφές στοιχείο σωφροσύνης και ψυχραιμίας, που τον ξεχώριζε αμέσως από τους συνήθεις θιασώτες της άσηθυσία κατασταλτικής πολιτικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της συγκρατημένης και ρεαλιστικής/ορθολογικής αντιμετώπισης των προβλημάτων της εγκληματικότητας είναι και το γεγονός ότι το 1917, σε υπόμνημά του προς τη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή της Ελλάδας, ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας *τάχθηκε υπέρ της κατάργησης του αξιοποιίνου της μοιχείας*, τούτο δε 67 ολόκληρα χρόνια προτού φθάσει ο Έλληνας νομοθέτης στην απόφαση να το καταργήσει το 1984. «Ο γάμος, έγραφε το 1917 ο Γαρδίκας, θεσμός εκ των σημαντικότερων εφ' ού στηρίζεται η της σή-

μερον κοινωνία, είναι το υψηλόν ιδανικόν του Νομοθέτου (...). [Όμως] η ποινική δίωξις [της μοιχείας] δεν προστατεύει τον γάμον, τουναντίον ταπεινοί τούτον, δεικνύει τον θεσμόν υπό την αισχροτέραν των όψεων αυτού, εκθέτει τούτον μάλλον εις κίνδυνον ή προστατεύει. Προξενεί σκάνδαλον και αδυνατεί να θεραπεύση». Το υπόμνημά του αυτό προς τη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη το 1919. Ωστόσο το ζήτημα της μοιχείας τον απασχόλησε επιστημονικά και κατά τα επόμενα έτη, δίνοντάς του έτσι την ευκαιρία να δημοσιεύσει δύο ακόμη συναφείς μελέτες, τη μία το 1923, με τίτλο «Το έγκλημα της μοιχείας (πάλαι τε και νυν)» (σελ. 80) και την άλλη το 1925, με τίτλο «Το έγκλημα της μοιχείας εν τω της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Δικαίω» (σελ. 48).

6. Ακολουθούν αμέσως μετά δύο σημαντικές μονογραφίες σωφρονιστικού χαρακτήρα. Η πρώτη, με τίτλο «Η αόριστος καταδίκη» δημοσιεύθηκε το 1927 σε 3 τεύχη συνολικής έκτασης 215 σελίδων και πραγματεύεται ένα θέμα ιδιαίτερα ακανθώδες για τα σύγχρονα Κράτη Δικαίου. Το πόσο πολύ δηλ. η ποινική καταδίκη που απαγγέλλεται σε εγκληματίες επικίνδυνους αλλά βελτιώσιμους, μπορεί να μην έχει μία τακτή εκ των προτέρων ημέρα απόλυσης του καταδίκου από τη φυλακή, αλλ' η απόλυση αυτή να συναρτάται με την επίτευξη του στόχου για προηγούμενη βελτίωση του καταδίκου. Απόρροια αυτής της άποψης υπήρξαν ιδίως τα άρθρα 90 επ. Π.Κ. για την αόριστη κάθειρξη, που ωστόσο δεν εφαρμόστηκαν ποτέ έως τώρα από τα δικαστήριά μας, ίσως και λόγω της παράλληλης ύπαρξης του θεσμού για την υφ' όρον απόλυση, που επιλύει την ανωτέρω προβληματική με δικαιοκρατικά αποδεκτό τρόπο.

Η άλλη σωφρονιστική μονογραφία του Κωνσταντίνου Γαρδίκια εκδόθηκε το 1928 και επιγράφεται «Η αποκατάστασις του καταδίκου» (σελ. 107). Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα συμβολή de lege lata και de lege ferenda ως προς τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να αποκατασταθεί στα

πολιτικά του δικαιώματα κάποιος που τα στερήθηκε έπειτα από καταδίκη ποινικού δικαστηρίου (πρβλ. α. 66 Π.Κ.).

7. Με τις εργασίες του αυτές ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας εξελέγη τον Ιανουάριο 1930 παμψηφεί έκτακτος καθηγητής της αυτοτελούς έδρας της Εγκληματολογίας και Σωφρονιστικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από την εκλογή του αυτή και μετά αρχίζει πλέον να *επεξεργάζεται συστηματικά το μέγα έργο ζωής που αναφέραμε ήδη*, δηλ. την τρίτομη «Εγκληματολογία» του. Βεβαίως στα πρώτα στάδια το έργο αυτό έχει χαρακτήρα ελλειπτικό και αποσπασματικό. Έτσι, τα «Μαθήματα Εγκληματολογίας» που δημοσιεύει το 1934 (μία πρώτη έκδοσή τους έγινε ήδη το 1932) έχουν έκταση μόλις 54 σελίδων και αναφέρονται μόνο σε τρεις κύκλους θεμάτων: Οινόπνευμα και ναρκωτικά, επίδραση της εποχής και του κλίματος στην εγκληματικότητα, τυχερά παιχνίδια και εγκληματικότητα. Επίσης την ίδια εποχή, δηλ. κατά τα έτη 1934 και 1935, δημοσιεύει στη *Monatsschrift für Kriminalpsychologie* τρεις γερμανόφωνες μελέτες του που θα αποτελέσουν και αυτές αργότερα αυτοτελή κεφάλαια στον πρώτο τόμο της «Εγκληματολογίας» του: Επάγγελμα και εγκληματικότητα, Η εγκληματικότητα στην πόλη και την ύπαιθρο χώρα της Ελλάδος, και: Η εγκληματικότητα στην Ελλάδα με βάση τον τόπο τελέσεως του εγκλήματος. Τέλος, το 1936 δημοσιεύεται σε πρώτη έκδοση ο πρώτος τόμος του συγγράμματος της Εγκληματολογίας, που υπερβαίνει συνολικά τις 400 σελίδες και αποτελεί το πρώτο συστηματικό έργο για την επιστήμη της Εγκληματολογίας στην Ελλάδα, κατά τα πρότυπα αντίστοιχων εκδόσεων στη Γερμανία (Aschaffenburg), στην Ιταλία (Garofalo) και τις Η.Π.Α. (Sutherland). Παρουσιάζονται έτσι, ήδη στην πρώτη αυτή έκδοση, η εξέλιξη των ποινικών μέσων και μεθόδων, οι περί εγκλήματος και ποινής θεωρίες, τα θεμελιώδη ζητήματα της εγκληματολογίας και, στο δεύτερο μέρος του έργου, τα λεγόμενα «γενικά αίτια των εγκλημάτων και τα μέσα τής κατ' αυτών πάλης» (θρησκεία, οινόπνευμα και ναρκωτικά,

εταιρισμός, άσεμνη τέχνη και λογοτεχνία, τυχηρά παίγνια, δεισιδαιμονία, οχλοκρατία, οικονομικοί όροι κ.λπ.).

8. Το όλο έργο επρόκειτο κατά το σχέδιο του συγγραφέα να συμπληρωθεί αφενός με ένα δεύτερο τόμο, που θα περιελάμβανε τα ατομικά αίτια των εγκλημάτων (κατηγορίες εγκληματιών, προσωπικές ιδιότητες και ποινική τους ευθύνη) και τον τρόπο οργάνωσης της Αστυνομίας προς καταπολέμηση του εγκλήματος, και αφετέρου με ένα τρίτο τόμο, σχετικό με τη σωφρονιστική μεταχείριση των εγκληματιών. Ο δεύτερος τόμος δημοσιεύθηκε πράγματι σε πρώτη έκδοση λίγο αργότερα, το 1938, ενώ ο τρίτος τόμος, της Σωφρονιστικής, καθυστέρησε αρκετά, δηλ. έως τον Μάρτιο 1955, και αφού προηγουμένως, κατά τα έτη 1948-1950, δημοσιεύθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον εκεί καθηγητή Δημήτριο Καρανίκα το δίτομο έργο του «Σωφρονιστική». Πάντως, πολλά μέρη της «Σωφρονιστικής» του Γαρδίκας προδημοσιεύθηκαν ενδιάμεσως σε νομικά περιοδικά, όπως το κεφάλαιο για τους ακαταλόγιστους και ηλαττωμένου καταλογισμού εγκληματίες στο «Αρχείο Νομολογίας» του 1950 και τα κεφάλαια για τους καθ' έξη και κατ' επάγγελμα εγκληματίες και για τους ανήλικους δράστες στα «Ποινικά Χρονικά» του 1951. Επίσης τα κεφάλαια αυτά μαζί με ορισμένα άλλα παρουσιάσθηκαν και ως ενιαίο σύνολο στο έργο του Κωνσταντίνου Γαρδίκας «Αι ειδικαί των εγκληματιών κατηγορίαι και η μεταχειρίσις αυτών», που δημοσιεύθηκε το 1951.

9. Χρήσιμο είναι ακόμη να σημειωθεί το γεγονός ότι μολονότι ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας έγινε τακτικός Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήδη από το 1939, δεν εφησύχασε, αλλά συνέχισε να επεξεργάζεται συνεχώς την ύλη του τρίτομου έργου του της «Εγκληματολογίας» καθ' όλη τη διάρκεια της περίπου τριαντάχρονης μετέπειτα πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας. Έτσι έως το 1968 ο πρώτος τόμος της «Εγκληματολογίας» σημείωσε έξι αναθεωρημένες ή συμπληρωμένες εκδόσεις, ο δεύτερος τόμος επίσης έξι και ο τρίτος τέσσερις εκδόσεις. Πρόκειται ασφα-

λώς για έργα που μολονότι η τελευταία τους έκδοση έγινε πριν από 30 χρόνια και έχουν επομένως αναπόφευκτες ελλείψεις στα στατιστικά τους στοιχεία, τη βιβλιογραφική και την επιστημονική τους ενημέρωση, όμως εξακολουθούν κατά τη γνώμη μου να διαθέτουν πάντοτε την αύρα ενός κλασικού έργου, αναλλοίωτου από τον χρόνο και αξεπέραστου. Ακόμη και η γλώσσα του έργου αυτού, έστω και καθαρεύουσα, έχει τη δροσιά και τη δωρικότητα της γλώσσας ενός Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου ή ενός Βασιλείου Οικονομίδη, που άλλωστε ήταν και αυτοί Γορτύνιοι, όπως και ο τιμώμενος εδώ Κωνσταντίνος Γαρδίκας. Ευχής έργο θα ήταν, λοιπόν, το τρίτομο αυτό σύγγραμμα της «Εγκληματολογίας» του Κωνσταντίνου Γαρδίκας να επανεκδοθεί σύντομα και να κυκλοφορήσει στο εμπόριο ως «έργον εσαεί».

10. Ασφαλώς με το τρίτομο αυτό σύγγραμμα κάθε άλλο παρά εξαντλείται η εργογραφία του Κωνσταντίνου Γαρδίκας. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει εδώ σειρά ολόκληρη άλλων βιβλίων και εργασιών που καταδεικνύουν για μια ακόμη φορά την ευρύτητα των νομικών και εγκληματολογικών του ενδιαφερόντων, αλλά και τον ακάματο ζήλο του, αυτόν τον έρωτα υπέρ της επιστήμης. Έτσι, το 1952 δημοσιεύει στα «Ποινικά Χρονικά» μία ενδιαφέρουσα εκτεταμένη ανάλυση για τα εγκλήματα κατά των ηθών, το 1958 καταχωρίζει στο ίδιο περιοδικό την εισήγησή του προς το Ζ' Διεθνές Συνέδριο Ποιν. Δικαίου με θέμα τα επακόλουθα της ποινικής καταδίκης (και γαλλικά το 1956), το 1965 παρουσιάζει, επίσης στα «Ποινικά Χρονικά», την ψυχολογικού χαρακτήρα εργασία του «Τα παρορμητικά εγκλήματα» και το 1970 κυκλοφορεί την κεντρικής σημασίας μονογραφία του (άνω των 200 σελίδων) «Η εξέταση της προσωπικότητας του εγκληματίου και η πρόγνωση της μελλούσης διαγωγής αυτού». Ακόμη δημοσιεύει σ' αυτήν την τελευταία περίοδο της ζωής του, όταν ήταν ήδη 80 και πλέον ετών, δηλ. σε μία ηλικία που συνήθως ο άνθρωπος αφήνεται να καταληφθεί από μαρασμό και πνευματική συρρίκνωση, εξαιρετικές μελέτες για τους θεσμούς της προληπτικής εγγύησης (Ποινικά

Χρονικά 1969) και της δομικασίας - probation (Ποινικά Χρονικά, 1974), καθώς και για τη μετάνοια των εγκληματιών (Ποινικά Χρονικά, 1974), ενώ εκδίδει και τρία πολυσέλιδα βιβλία με θέματα τον συνήγορο στην ποινική δίκη (1973), τη σχέση θρησκείας/εγκληματικότητας (1976) και την ψυχογραφία των δικτατόρων (1978).

11. Θα ήταν ίσως κοινοτυπία, ύστερα από όλα αυτά, να μιλήσει κανείς για δυσαναπλήρωτο κενό που άφησε πίσω του ο τιμώμενος Διδάσκαλος. Δεκατρία έτη μετά τον πλήρη ημερών θάνατό του, τον Δεκέμβριο 1984, δικαιούται νομίζω εύλογα να διερωτηθεί κανείς, χωρίς δόση υπερβολής, εάν περνούν πλέον συχνά από το επιστημονικό προσκήνιο άνθρωποι με τέτοιον έρωτα προς την επιστήμη, αλλά και με τέτοια μεγάλη προσφορά στην επιστήμη, όπως ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας. Και φοβούμαι ότι το ερώτημα δεν είναι καθόλου εύκολο να απαντηθεί στην εποχή μας.